

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређује

А. БЕЛИЋ

уз сарадњу

Алексића др Радомира (Београд), Вуковића др Јована (Сарајево), Коларића др Рудолфа (Љубљана), Копског Блажа (Скопље), Павловића др Милевоја (Нови Сад), Сиљановића др Михаила (Београд), Томаковића др Васа (Скопље), Хрстић др Мајла (Загреб)

XXIV Књ.

БЕОГРАД
1959—1960

НЕКЕ ЈЕЗИЧКЕ И ПРАВОПИСНЕ ЦРТЕ ВАТИКАНСКОГ ХРВАТСКОГ МОЛИТВЕНИКА

До данас није утврђено ко је писао Ватикански Хрватски Молитвеник, споменик писан старом, несавршеном латиницом, азбуком у којој је било више начина за обележавање једног истог гласа, а којом је писан и Задарски доминикански статут, Шибенска молитва и други наши латинички споменици.

Језичку студију о овом споменику немамо. Постоји само једно настојање, једна припрема језичке студије о овом Молитвенику од стране дра Фрање Фанцева, којег је смрт спречила да овај посао заврши. Фанцев је успео само да изда овај споменик¹.

Када и где је настао Ватикански Хрватски Молитвеник² није тачно утврђено. На основу језичких и правописних особина, којима се одликује овај споменик, требало би приближно одредити време када је могао настати и територију где је писан. У вези с тим, Фанцев је у предговору ВМ изнео мишљење да овај споменик потиче са територије Дубровника. Он, између осталог, каже: „Писан је у јужним странама Далмације, а управо на подручју самога града Дубровника“³. Што се тиче времена кад је могао бити писан, Фанцев даље каже: „Сматран је спомеником XV вијека, а ја га, међуто, и поред тога бројим међу споменике XIV вијека, јер не само по писму, већ и по целокупној опреми, као и по језику, он може додуше припадати и првим (али и само првим) деценијама XV вијека, а с исто толико вјеројатности и права може се стављати и у последње деценије XIV вијека“⁴.

¹ Ватикански Хрватски Молитвеник и Дубровачки псалтир, Др Фрања Фанцев, Загреб, 1934.

² У даљем навођењу ВМ.

³ Нав. дело, стр. VIII.

⁴ Нав. дело, стр. XIV.

На које је језичке особине ВМ Фанцев мислио кад је ово рекао не знамо, он то не каже. Ми ћемо овде покушати да утврдимо има ли стварно језичких особина у ВМ које нам могу показати: 1) да је ВМ, пре свега, писан на територији штокавског дијалекта а не чакавског; 2) да се у њему огледају особине новоштокавског јекавског дијалекта; 3) да је настао на подручју дубровачког говора и 4) да потиче с краја XIV и првих деценија XV века и које су то особине.

Прегледаћемо, најпре, неке фонетске и правописне, а затим неке морфолошке особине овог споменика.

Самогласничко Л. На самом почетку текста ВМ јавља се облик *puopa* (*Sdrava maria milosti poupa*). Даље налазимо *uo* као рефлекс за *l* вокално готово редовно (*puok, obuoku, puot, suopca, suozati, pariupo, žuodi* и сл.), мада се јавља и *u* (*obuki, sunce*).

У „Официју блажене диве Марије“ Марка Марулића Сплићанина (варијантни текст ВМ) налазимо у свим овим случајевима *u*. (Код Марулића се самогласник *u* увек налази на месту некадашњег вокалног *l*)¹.

Рефлекс *uo* за некадашње вокално *l* налазили смо у дубровачком говору и код дубровачких писаца. То није био једини рефлекс за овај стари вокал у дубровачком говору, али један од његових рефлекса јесте². Та чињеница да се *uo* за старо вокално *l* јављало у дубровачком говору и код дубровачких писаца омогућује да територију на којој је могао настати ВМ узмемо на Дубровник и његову ближу околину. Међутим, *uo* уместо вокалног *l* имамо и у Босни, у околини Вареша³. Ту су и речи као *вуок, жуоч, пуок* сасвим обичне у говору⁴. Замени *uo* за старо вокално *l* имамо и код босанског писца Матије Дивковића⁵. Према томе, сама ова црта допуштала би и претпоставку да је ВМ писан у Босни.

Самогласничко Р. У ВМ самогласник *r* обележава се графичком *ar*. У свим случајевима, наиме, где је некада било вокално *r*

¹ Александар Младеновић: Фонетске и морфолошке особине Марулићевог језика, ГФФНС, 1957, 100 (12).

² У Дубровнику смо имали и *u*, и *uo*, и *o*. (А. Белић: Основи историје српскохрватског језика, I, фонетика, Београд, 1960, стр. 77).

³ М. Жуљић: Данашњи варешки дијалекат, Школски вјесник XV, Сарајево, 1908.

⁴ Нав. дело.

⁵ С. Ђорђевић: Матија Дивковић, ГЛАС СКА LII, LIII.

у ВМ пише се грађија *ar* (*smart, sarce, karste, barzo, pogardi, parva, ustarmljenije*). Та чињеница намеће мишљење да је *ar* у ВМ само грађички начин обележавања вокалног *r*. Када бисмо само у неким случајевима имали *ar*, онда би се, можда, могао претпоставити у тим случајевима чакавски утицај девокализације вокалног *r*. Међутим, то је тешко претпоставити кад у свим примерима имамо *ar*. Оправданије је због тога претпоставити, мислимо, да је *ar* овде само условни начин за обележавање вокалног *r*, поготово кад има и других црта у споменику које показују да се у ВМ огледају особине штокавског дијалекта (на пример употреба упитне заменице *što, o* уместо *l* на крају речи и слога и др.), а у штокавском се не врши девокализација вокалног *r*.

Самогласник *ě* (*ě*). Што се тиче замене некадашњег вокала *ě* (*ě*), може се рећи да у овом Молитвенику имамо двојство: *ie* и *i*. Писан је, дакле, мешовитим јекавско-икавским наречјем. Јавља се: *vienac, zaviet, tielo, boliezan, miesto, sieme, zvezdo, lieva, piesan, grieha, zapovied, striele, snieg, čoviek, dieve, pospieši, bieše, biele, rieči, sviet, diela, nedielje i-u-viek, viekoman, htie* али и: *povida, beside, padimo, divo, lipota, misec, prid, sritenie, privari, vitar, stiditi, vire, grišnik, kripost, svitlost, viruju*. Како се у већини случајева јавља *ie*, не би било неоправдано сматрати да је оно ту примарног значаја, а икавизми секундарног. Замена *ě* (*ě*) у ВМ није условљена позицијом тога гласа у речима.

Самогласник *У* (< *вѣ*). Има индиција да је ВМ писан штокавским дијалектом. Поред неких већ наведених особина, у прилог таквог мишљења ишла би и чињеница да се у споменику употребљава *d* (обележава се најчешће са *g*). Тај факат би помогао да се реши питање о изговору *u* у почетку речи *uznese* (старо *вънесе*), *uni-det* и сличним речима које имају у свом почетку *u*, будући да се у споменику са *u* означава углавном и *u* и *v*. Зна се да је у затвореном слогу *вѣ* - (< *вѣ* -, *вѣ* -) дало у нашем језику *va*, док се у отвореном слогу изменило у штокавском у *u* још пре писаних споменика, у XII веку. У штокавском је, како је познато, преовладало касније *u* у оба случаја, док се у чакавском употребљава *va, v*. Пошто има знакова, како смо рекли, да је ВМ писан штокавским дијалектом, можда не би било неоправдано закључити да *u* у почетку оваквих речи не треба изговарати као *v* већ као *u*. У споменику се, додуше, јавља и *va* (пише се *ua*), па и *v*, (пише се *v*), што показује да се поред *u* у почетку речи у отвореном слогу употребљавало још *va* за *вѣ* -, *вѣ* - у затвореном

слогу. То значи да *ва* још није било истиснуто од стране *у*, већ се и даље употребљавало напореда.

Сугласник *Л* на крају речи и слога. Уместо *l* на крају речи и слога имамо овде у већини случајева *o* (*pepeo, pogledao, učinio, zasrao, andeo, dopustio, andeoski, zadrietao, veomi, paoma, ugaomi, prolio, odlučio, teoca*), мада се јавља, иако ређе, и *l* (*radoval, posvetil, uslišal, velmi, primil*). Понегде у истим речима налазимо једанпут *l*, други пут *o* (*veomi, velmi*).

Сугласник *Ъ*. У ВМ глас *д* обележава се са *g* и *d* (*rogen, prige, gospogna, dodi, utvargena, vig, i-vigte*). Код Марулића на тим местима имамо *j*¹.

Сугласничка група *ЧР*-. У овом споменику, као и у другим латиничким споменицима, није једноставно утврдити изговор ове групе. Сам начин писања те групе не дозвољава да се увек са сигурношћу утврди изговор ове групе, тј. да ли је *čr* или *cr*, јер се у ВМ знаком *ç* означава и *c* и *č*. Нашли смо само један пример са групом *čr-črievom*. Да ли то треба читати *črievom* или *crievom*, то је питање. Знаком *ç* означава се *c*, на пример, у речима: *desnica, bogorodice, sunce, puoci, kraljice, ložnicom, sunce, konci, car, konac, mieseca, ovce*. Са страница овог споменика, које смо прегледали, видимо да се знаком *ç* обележава *č* у следећим речима: *divičaska, čtuje, učini*. У више случајева (12:3) графијом *ç* обележава се *c*, тако да нам то даје право да закључимо да *çr* у речи *çrievom* треба читати *cr* (*crievom*). У већини примера знаком *c* обележава се *č*: *plačimo, častju, človičaski, činom, čovik, čuju, rieč, rieči*. У мањем броју случајева *c=c*: *mudarc, sardac, ovce, mladnaca*. Мањи је број примера где је *ç=č*, а *c=c*. Углавном, можемо рећи: *c=c*, *c=č*. У мањем броју случајева *ç=c*, *c=c*. У формулама представљено: *ç=c*, *c=č*, а ређе: *c=c*, *ç=č*. Према томе вероватније је да у *çrievom* имамо *cr*- него *čr*-.

Дисимилација и упрощавање сугласника. Поред *blagoslovljen* налазимо због нагомилавања сугласника (и сонаната) и *blagosovljen*, затим *blagosovimo, blagosovite*, поред *človiek* и *čoviek*, дакле поред облика са извршеном дисимилацијом и облике без дисимилације. Затим, има и појава губљења сугласника с краја речи (*svitlos*).

Удвајање сугласника. Удвајањем сугласника (*ussne, ossu*) обележава се у ВМ квантитет претходног слога. Код наших старијих

¹ А. Младеновић, стр. 109 (21).

латиничких писаца има таквих случајева да су удвајањем сугласника обележавали квантитет претходног самогласника. Ту особину, поред осталог, налазимо у језику дубровачког писца Марина Држића¹. У ВМ овим удвајањем сугласника обележавана је, по свој прилици, краткоћа претходног самогласника.

Правопис. У Молитвенику се, између осталог, глас *k* обележава са *c* (*cacho = kako*) и *ch* (*rieche = rieke*); сугласник *š* са *f* (*pribivalifte = pribivalište*), *fc* (*biefce = bieše*), *fch*, *s* (*sto = što*); глас *c* са *çç* (*oççi = ocu*) *ç* (*sunçe = sunce*), *cc* (*occu = ocu*), *c* (*ovce = ovce*); *č* помоћу *c* (*placimo = plačimo*), *ç* (*mçi = mči*), *fc* (*cloui fcaf chi = človičaski*); *d* угавном са *g* (*megu = među*); *lj* са *gl* (*femgli = zemlji*); *nj* помоћу *gn* (*poçignet = počinjet*, *gnih = njih*) итд. Детаљнија правописна анализа још би више потврдила оправданост мишљења да је и овај споменик, као остали латинички споменици, писан несавршеним правописом, правописом у којем је за поједине гласове (нарочито за *c*, *č*, *š*) било више начина за њихово обележавање, више знакова.

Од морфолошких особина поменућемо наставак *a* у генитиву множине код именица, уметак *-ov-* у множини именица мушког рода и сажете заменичке облике.

Генитив множине именица. Не налазимо увек у генитиву множине наставак *a*. Негде се тај наставак код именица јавља (*zemalja, nepriatelja, grieha, od sluga, i svieh raba tvoih*), а негде немамо никакав наставак (*nebes, od dubin, ust, visin, rab, zvezd, maslin, nepriatelj, od svieh zlob njegovieh, od učenic*). Интересантно је а и важно напоменути да се често у истим речима час јавља, час не јавља наставак *a* (*nepriatelj, nepriatelja*).

Уметак -ов-. У множини неких именица мушког рода јавља се уметак *-ov-* (*knezovi, grobovi, putove, volove, brigove*). Он се не јавља само код старих именица њ основа, већ и код других именица.

Сажети заменички облици. У Молитвенику се јављају сажети облици заменица (*ki* м. *koji*, *ka* м. *koja*):... *ki jest spasenie, Molitva ka se govori*.

Посматрајући текст ВМ осврнули смо се на неколико карактеристичних његових особина на основу којих би могло нешто да се каже о подручју на којем је писан, као и о времену када је настао. То су, наравно, само мишљења, док се нешто сигурно и одређено још за сада не може тврдити.

¹ М. Раштар: Квантитет у делима Марина Држића, Рад.

На основу прегледаних особина могли бисмо рећи ово. С обзиром да је ВМ писан латиничком азбуком констатовано најпре да он није могао настати пре друге половине XIV века, пре којег времена немамо код нас уопште латинице нити латиничких споменика. Морфолошка особина — нестална употреба наставка *a* у генитиву множине код именица — помаже да још више прецизирамо време када је ВМ писан. Наставак *a* у генитиву множине познат је само штокавском дијалекту. Јавио се крајем XIV века први пут. У ВМ наставак *a* није доследно спроведен, немамо га у свим случајевима, што би значило да је у време када је настајао овај споменик то *a* још било покретно, још се није причврстило под утицајем акцента за наставак у генитиву множине. То је, свакако, време с краја XIV и првих десетина XV века. Овој временској граници, мало проширеној, прикључује се и једна друга језичка црта — *l* на крају речи и слога. У највећем броју примера налазимо *o* уместо *l*. У ређим случајевима имамо и *l*. Мислимо да и у овом случају нема потребе претпостављати чакавски утицај, нити уопште утицај. Вероватно је да у говору писца или преписивача ВМ још није био завршен процес промене *l* у *o*, већ се та промена у то време вршила. А у новоштокавском дијалекту та је промена била од краја XIV до негде средине XV века. (До половине XV века та је гласовна промена била извршена).

Што се тиче територије на којој је писан ВМ, ту би се могло рећи ово: то је, пре свега, споменик писан на штокавској територији, што показује, између осталог, употреба упитне заменице *što*. Облика *ča* нема. То показује и *d* уместо старог *d* мекога (*d'*), диференцијална особина штокавскога дијалекта. То показује, затим, и наставак *a* у генитиву множине код именица, наставак који чакавском није иначе познат. Овде би се могла додати и чињеница да се у ВМ у множини једносложних именица често употребљава уметак-*ov*-. У чакавском се тај уметак не додаје једносложним именицама. И појава групе *cr*- у ВМ могла би потврдити то исто.

Јављање углавном *o* уместо *l* на крају речи и слога сужава (у оквиру штокавског) територију постанка овог Молитвеника на новоштокавски дијалекат.

Ако се прихвати да је *ie* основна замена за *ě* (*ǣ*) у ВМ, тј. да је Молитвеник настао на јекавској територији и да су икавизми унесени, да су секундарни, онда би произашао закључак да

је ВМ настао на територији новоштокавског јекавског (или јужног) наречја. Ово имамо право да закључимо будући да се *ie* јавља чешће.

У Дубровнику и у Босни имамо *uo* за вокално *i*. Налазимо тај рефлекс и код Дивковића. Постоји, ипак, неколико момената који иду у прилог дубровачког говора као теориторије где је писан ВМ, а не Босне и језика којим је писао Дивковић. Дивковић не пише, пре свега, латиницом. Дивковић, даље, пише у другој половини XVI века, а везивати постанак и овог споменика за тако касни период не би било, чини нам се, на своме месту. У Молитвенику се, затим, употребљавају сажети облици заменица (*ki, ka*), облици који представљају специфичне појаве дубровачког књижевног језика. И дисимилација (*blagosovljen, blagosov* и сл., *človiek, čoviek*), упрошћавање сугласника ради лакшег изговора (*svitlos* и сл.) — карактеристичне су појаве дубровачког књижевног језика, а баш ове гласовне промене и појаве имамо и у овом споменику. Примери из споменика као *i-z-emiļe, be-s-traħa, g-bogu, o-d-ieve, bez-zimena* само сведоче да се у овом Молитвенику умногост оцртавају особине живог народног језика. Особина је дубровачког књижевног језика да у првом лицу једине презента глаголи имају обично старији наставак *u*. То имамо и у споменику на чијим смо се језичким и правописним цртама задржали (нпр. *ħodu, vidu, molju, zahvaljuju, ljublju, pridaju*). У Молитвенику се, напоследку, јавља *priati (priala, prial, priamši)* — особина за коју проф. Белић каже да је дубровачка¹.

У ВМ, значи, има језичких особина које нам могу показати да је тај споменик написан на подручју Дубровника крајем XIV и у првој деценији XV века².

Једно дубље проучавање особина ВМ могло би ове закључке учинити још убедљивијим³.

Драгољуб Д. Јерemiћ

¹ „Иако је наш јубилар са несумњивошћу доказао на основу дубровачких споменика од XIII—XVв. (в. J. Arch. XVI 321—368 XXIII 1—47) да је дубровачки језик тога времена јужнога или херцеговачког типа, несумњиво је такође да су при стварању основнога српскохрватског народног насеља Дубровника учествовали и Поморци и из чакавских удаљенијих крајева. Тако се објашњава и понеки стални икавизам (нпр. прѣ - = *Pri* -) и по која друга црта дубровачка („*prijati*“ и сл.)“. А. Белић: Мисли о дубровачком књижевном и народном језику, Решетаров зборник из дубровачке прошлости, 1931, стр. 446—449.

² Утицај црквенословенског језика свели смо на минимум.

³ Примери у тексту, изузев *ie* (м. *ě*), навођени су у латиничкој транскрипцији.